

बचतगटाच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरणाचे मुल्यमापन

डॉ. प्रल्हाद आश्रुजी गोरे
कै. बाबुराव पाटील कला व विज्ञान
महाविद्यालय हिंगोली.

समाजातील मध्यमवर्गीय, दुर्बल घटकांच्या आशेचा किरण म्हणून बचतगटाकडे पाहिले जाते. देशातील कोटयावधी महिलांच्या आर्थिकच नाहीतर समग्र भवितव्याला आकार देण्याचे काम बचतगटाच्या रूपाने सुरु आहे. बचतगट म्हणजे महिला सक्षमीकरणाची दिशा असे सुत्र मान्य होत आहे.

बांगलादेशातील चित्तगांव विद्यापिठातील अर्थशास्त्र विषय शिकविणारे व जगप्रसिध्द बांगलादेश ग्रामीण बँकेचे प्रणेते व शांतता नोबेल अवॉर्डचे मानकरी डॉ. महंमद युनुस यांनी बचतगटाची प्रथम सुरुवात केली.

बांगलादेशातील ढाका शहरातील चित्तगांव विद्यापीठाजवळ जोबरा हे गांव भुमिहिनांचे गांव म्हणून ओळखले जाते. या गावातील लोकांना वर्षानुवर्षे बँकेने नाकारल्यामुळे येथील प्रत्येक व्यक्ती सावकाराच्या विळाख्यात अडकली होती. या गरीब लोकांची सावकाराच्या पाशाच्या जोखडातून सुटका करण्यासाठी त्यांनी ग्रामीण बँकेची स्थापना केली. गरीबांना कर्ज दिले.

महाराष्ट्रातील स्वयंसहाय्यता गटाची संकल्पना नवी नाही. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या अगोदर म्हणजे 1947 मध्ये अमरावती जिल्ह्यात काही सासवासुनांनी एकत्र येवून 25 पैसे बचतीने गट सुरु केला होता. तसेच आजच्या बचतगटाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रात 1970 पासून झाली आहे.

बचतगटाची व्यख्या : - एकाच वाडी वस्तीवरील/ एकाच सामाजिक, आर्थिक स्तरामधील समविचारी, समान गरजा असणाऱ्या 10 ते 20 महिलांच्या संघटनास स्वयंसहाय्यता बचतगट म्हणतात.

दिले जाते. त्यानंतर उरलेसुरले अन्न महिलांना मिळते.

जीवनातील नव्या नव्या आव्हानांना व जबाबदाऱ्या पेलण्यासाठी क्षमता विकसीत करणारा सुसज्ज संघ म्हणजे बचतगट होय. अशा विविध व्याख्या केल्या आहेत.

बचतगटाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण :- स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांची ओळख करून घेवून क्षमतांचा विकास करावयाच्या घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे सक्षमीकरण होय.

स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्यात आलेले असले तरी अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही. कारण आर्थिक सुबत्ता महत्वाची असते. महिलांना आर्थिक सुबत्ता मिळवून देण्याचे काम बचतगटामुळे होत असते.

परंपरागतदृष्ट्या महिलांचे समाजातील स्थान दुय्यम आहे. कन्या, पत्नी, माता या नात्याने विविध सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात आयुष्य खर्च होत आहे. एकुण लोकसंख्येत स्त्रियांचे प्रमाण 50 टक्के. असुनही प्रत्यक्ष राजकारणात सहभाग नगण्य आहे. पंचायतराजमध्ये 33:टक्के जागा महिलांना राखीव असल्यातरी त्या ठिकाणी महिला नेतृत्वाचा अभाव दिसत आहे. प्रत्यक्षात सर्व निर्णय पुरुषांकडून घेतले जातात. स्त्रियांचे निरक्षरतेचे प्रमाण 2001 च्या जनगणनेनुसार 45.84 टक्के आहे. महिला निरक्षर आहेत. महिलांच्या शिक्षणाबाबत पुरुषांची भूमिका नैराष्यवादी आहे. भारताच्या दुर्गम भागात महिलांची आरोग्यविषयक सतत हेळसांड होत आहे. भारतात पितृसत्ताक पध्दतीमुळे सकस अन्न पुरुषांना

महिला सक्षमीकरणात महिलांचे संघटन हे अत्यंत महत्वाची भुमिका बजावते व महिलांना संघटीत करण्यासाठी व महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी बचतगट हे अत्यंत उपयुक्त माध्यम आहे. बचतगटाच्या माध्यमातून महिला केवळ संघटीत होत नाहीत तर स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व त्यामधून एकमेकींना अडीअडचणीत आर्थिक मदत करतात. यातूनच पुढे छोटे- मोठे व्यवसाय करून आर्थिक व त्याच बरोबर सामाजिक उन्नतीकडे वाटचाल करतात. महिलांच्या स्वयंसहाय्यता गटांना स्वतःचा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी बँकाकडून कर्ज घ्यावे लागते व या कर्जाची रक्कम साधारणपणे रु 25,000/- ते 2,00,000/- पर्यंत असते. कर्जफेडीची मुदत रक्कमेनुसार दीड ते तीन वर्षे असते. शासनाने 4 टक्के व्याज दराने कर्ज उपलब्ध करून दिल्यामुळे महिला आर्थिक निर्भर बनल्या आहेत.

समाजातील विषमता कमी करण्यासाठी विविध विकास योजना, चळवळी फोफावत आहेत. त्यातून सबला या दृष्टीकोणातून परिवर्तन होत आहे. 10 ते 15 वर्षात स्वयंसहाय्यता गटाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण होत आहे. सर्व स्वयंसहाय्यता गटातून महिलांचे समान सक्षमीकरण होईल असे सांगता येत नाही. कारण प्रत्येक स्वयंसहाय्यता गटाची आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती वेगळी असते. तरी स्वयंसहाय्यता गटामार्फत पुढीलप्रमाणे सक्षमीकरण होत आहे.

१. आर्थिक सक्षमीकरण :-

स्त्री कामाचा दर्जा, परिस्थिती या गोष्टी हीन दर्जाच्या मानलेल्या आहेत. स्त्रियांच्या कामाला केंद्रीभूत मानून त्यांच्या कामाचा, त्यागाचा विचार केल्यास सक्षमीकरणास सुरुवात होईल. तिच्यात आत्मविश्वास, धाडस, निर्णय क्षमता निर्माण होईल. महिला धाडसाने उद्योग सुरु करतात. कारण उद्योग प्रशिक्षण, भांडवल उभारणी, विक्री व्यवस्था, यंत्रसामुग्री, कच्चांमाल, कर्जफेड इ. गोष्टीचे मार्गदर्शन गटामार्फत मिळते. त्यामुळे महिलांची निर्णयक्षमता, कार्यक्षमता, व्यवस्थापन कौशल्य, रोजगार निर्मितीत वाढ इ. गोष्टी गटाद्वारे मिळतात. त्यामुळे सक्षमीकरण होते. गटाद्वारे आरोग्य, शिक्षण, घरखर्च व बचतीसाठी पैसा उपलब्ध होतो, रोजगाराच्या संधीत वाढ होते

२. सामाजिक सक्षमीकरण :-

सामाजिक बंधनामुळे खच्चीकरण होवून स्त्री अबला बनली आहे. महिलांचे सामाजिक बंधने शिथिल करण्यात स्वयंसहाय्यता गट महत्वाचा आहे. महिला एकत्र येवू लागल्या, गाव प्रश्नावर चर्चा करू लागल्या, गावातल्या देवळात महिला सभा घेवू लागल्या. गटामुळे स्त्री -पुरुष समानता प्रस्थापीत होवू लागली. गटामुळे अत्याचार, हुंडाबळी अशा प्रथांना आळा बसू लागला. स्त्रिया साक्षर होवू लागल्या. जनजागृती होवू लागली. गटामुळे विचारांची देवाण-घेवाण होवू लागली. महिला प्रश्नासंबंधी मोर्चा, आंदोलने करू लागल्या.

३. राजकीय सक्षमीकरण :-

स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून महिला राजकारणात सहभागी होत आहेत. गटामध्येच संघटन, व्यवस्थापन, निर्णय, राजकीय डावपेच यांचे कौशल्य आत्मसात होवू लागले. त्यामुळे त्या पंचायतराज संस्थांचा कारभार सुरळीतपणे पार पाडत आहेत. शिवाय नेतृत्व व कर्तव्य पार पाडण्याची संधी त्यांना प्राप्त झाली आहे. स्वयंसहाय्यता गटामुळे राजकीय दबावगट निर्माण होत आहे. याशिवाय महिलांना बचत करण्याची सवय झाली. महिलांना घराबाहेर पडण्याची संधी उपलब्ध होवू लागली, प्रशिक्षण मिळायला लागले. समाजामध्ये, घरामध्ये पत निर्माण झाली. निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला. सावकारी कर्जातून मुक्ती मिळाली. बँकेचे व्यवहार करण्याची संधी मिळाली. अशा पध्दतीने गटाद्वारे महिलांचे विविध स्तरावर सक्षमीकरण होत आहे.

सक्षमीकरणात येणाऱ्या अडचणी :- सक्षमीकरण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यासाठी अथक परीश्रम व प्रयत्नांची गरज आहे. यासाठी महिलांची मानसिकता तयार करून सक्षमीकरण करावे लागेल. त्या प्रक्रियेत पुढील प्रमाणे अडचणी येतील.

१. **समाजाचा विरोध :-** महिलांचे परिवर्तन स्विकारण्यास समाजातील पुरुष, पुढारी लोक सहसा अनुकूलता दर्शवित नाहीत. कदाचित महिलांना संघटीत करतांना समाजाचा विरोध होईल.
२. **चारित्र्यावर उपका :-** घराबाहेरील जबाबदाऱ्या, कर्तव्य महिला करू लागतांना अनेक मंडळीशी कामानिमित्ताने संपर्क, भेटीगाठी घ्याव्या लागतात. त्यातून महिलांच्या चारित्र्यावर आरोप केले जातात.
३. **महिलांची स्वतःची मानसिकता:-** महिलांचे स्वःचे बदललेले स्थान, सामाजिक आरोग्य, प्रत्यारोप, टीका, अफवा या कारणांमुळे बदल स्विकारण्यास मानसिकता निर्माण होत नाही.

4. पोषक वातावरणाचा अभाव :- महिलांचे सक्षमीकरणासाठी समाजात पोषक वातावरणाची आवश्यकता असते, परंतु समाजात असे वातावरण अशक्य असते.
5. सार्वत्रीक दारीद्रय:- भारतामध्ये सक्षमीकरणात महत्वाची अडचण दारीद्रय आहे. महिलांमध्ये सर्व बाबतीत दारीद्रयाचे प्रमाण मोठे असल्यामुळे सक्षमीकरणात अडचणी येतात.
6. शैक्षणिक भेदभाव:- भारतामध्ये मुला-मुलींच्या शिक्षणाबाबत सतत भेदभाव केला जातो. त्यामुळे मुलींना उच्च शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. काम व वेतनात तफावत, कौटुंबिक स्थान, वैचारीक पात्रता, महिलांकडे पाहण्याची वृत्ती अशा विविध समस्यांमुळे महिलांचे सक्षमीकरण करण्यात अडचणी येतात. अशाप्रकारे सक्षमीकरणात अडीअडचणी असल्यातरी यावर स्वयंसहाय्यता गटामार्फत मात करता येईल.

निष्कर्ष :-

1. महिलागटाच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळवू लागल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली.
2. महिलांना घरामध्ये, समाजामध्ये पत निर्माण झाली.
3. काटकसरीने व्यवहार करण्याची व बचतीची सवय लागली.
4. महिलांचा राजकारणात सहभाग वाढला.
5. निर्णय प्रक्रियेची व बँकेचे व्यवहार करण्याची संधी मिळाली.

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

1. प्रा. एम.यु.मुलानी – महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट
2. महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम – महिला आर्थिक विकास महामंडळ (मविम)
3. लोकराज्य- बचतगट: आत्मसन्मानाची पाउलवाट
4. विविध वर्तमान पत्रातील लेख, साप्ताहिके, मासिके, योजना अंक